

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**NATIONAL
SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2009

TIMARAKA: 70

NKARHI: 2 wa tiawara

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
4. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
5. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
6. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka), u landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga hansi ka xona:

Ku suka hi siku ra 6 ku fika siku ra 17 Ndzati 2008, Afrika-Dzonga hinkwayo a yi yimile hi milenge. Muaki un'wana na un'wana a a kumeka a namarherile bya vurimba emahlweni ka thelevhixini kumbe a humbiwile mano hi ku yingisela xiyanimoya hikokwalaho ka mitlangu ya tipharalimpiki leyi a yi khomeriwile eBeijing eChayina. A ku phikizana vanhu lava nga na mitlhontho ya le mirini.

Mitlangu leyi ya vanhu lava nga na mitlhontho ya le mirini yi vile kona endzhaku ka vhiki ntsena loko lavo kala mitlhontho ya le mirini va vuyile na saka ra tingana hi kwale Chayina laha a ku ri na miphekizano ya tiolimpiki. Loko a ku nga lo va Kgotso Mokoena a nga kuma ximendlelana xa silivhere, volavo va nge hi vona vo kala mitlhontho a va ta va va vuyile ximandlamandla. Loko munhu a vutisa xivangelo xa ku va va nga tirhangi kahle, vafambisi va vona va banana hi rhangana ro hisa.

Vatlangi va mitlhontho emirini va tekile mujeko wa tiko ra Afrika-Dzonga va wu veka emaningingini hikwalaho ka matirhelo ya vona lama a ma komba vutiyimiseri bya xiyimo xa le henhla. Tiko hinkwaro a ri va bumabumela hi matirhelo lama yo saseka. Emitirhweni, emathekisini, eswitokofeleni, eswikolweni, ha, ku hlaya i ku twa ku xurha, a ku twala mavito ya va Oscar Pistorius, Natalie du Toit, Zanele Situ, Fannie van der Merwe, Ernst van Dyk, Kevin Paul, Fannie Lombard, Hilton Langenhoven na van'wana lava a va ri karhi va vungetela timendlele eka swiyenge swo hambanahambana.

Endzhaku ka khume ra masiku Afrika-Dzonga se a yi ri na timendlele to hundza makumembirhi. Exikarhi ka tona a ku ri na timendlele ta 21 ta nsuku, 3 ta silivhere na 6 ta buronzi. Vanhu lava boxiweke laha henhla kun'we na lava nga boxiwangiki va vile na xiave eku hlengeleni ka timendlele leti.

Loyi a nga tlula hinkwavo hi ku wina timendlele eka vatlangi va Afrika i Natalie du Toit loyi a nga kuma 5 wa tona. Timbirhi a ti ri ta mpfhuka wa 100 wa timitara eka xiyenge xa phaphatana (*butterfly*) na xiyenge xa hlambeleso ro tshunxeka (*free style*). Tin'wana timbirhi a ti ri ta mpfhuka wa 200 wa timitara ta swiyenge swa mahlambeleso lama boxiweke laha henhla. Mendlele yo hetelela u yi winile eka mahlambeleso ya xigagaga (*backstroke*) eka mpfhuka wa 1 500 wa timitara.

Eka mahlambeleso ya phaphatana, muhlamberi u hlambela a pavalarile hi khwiri a ri karhi a yisa mavoko na milenge ematlhelo; eka yo tshunxeka muhlamberi u tshunxekile ku hlambela hi ndlela yin'wana na yin'wana leyi a yi tsakelaka, kasi eka mahlambeleso ya xigagaga muhlamberi u hlambela a ganamile hi xikosi a ri karhi a tirhisa mavoko na milenge.

Natalie du Toit a nga khomangi xiyimo xo sungula swi helela kwalaho ntsena, kambe u ttherile a antswisa na mikarhi leyi a nga yi heta eka tipharalimpiki ta nkarhi lowu nga hundza laha a nga tshova tirhekhodo ta yena n'winyi. Leswi hi swona swi nga endla leswaku vunghwazi bya yena byi va bya xiyimo xa le henhla no va emilon'weni ya vanhu. Vufambisi bya tipharalimpiki byi tlhele byi tlhandlekela hi ku n'wi nyika xidlodlo lexi vuriwaka *Best Parolimpian Award*.

Xiyimo xa vumbirhi eka vatlangi va Afrika-Dzonga xi kumiwile hi Oscar Pistorius, Hilton Langenhoven na Fannie van der Merwe, lava un'wana na un'wana wa vona a nga kuma timendlele tinharhu ta nsuku eka mipfhuka ya 100, 200, na 400 wa timitara ta matsambu. Pistorius a a ri eka xiyenge xa lavo pfumala milenge, Van der Merwe a ri eka xiyenge xa lava mavoko ya vona ya nga tirhiki kahle, kasi Hilton Langenhoven a ri eka ntlawa wa lava vo ka va nga voni ekule.

Hi siku leri tinhenha leti ta vatlangi va mitlhontlho ya le mirini ti nga vuya hi rona eBeijing, rivala ra swihahampfhuka ra OR Tambo a ri pfumala ni vuphelo bya marha hi ntshungu lowu a wu tile ku ta va bela swivuvutana. Huwa ya tivhuvhuzela, timhahamhala, switswiriri na mikulungwana a mi nga yi tshamelangi. Lavo tsaka ngopfu a va pfanga no tlulela vatlangi va va tswontswa swi nga ha heli.

Lexi hlamarisaka hileswi hi siku leri ku nga vuya lavan'wana lava vuriwaka vo kala mitlhontlho ya le mirini le rivaleni ra swihahampfhuka ra OR Tambo a ku lo cowee, ku pfumaleka na munhu na un'we wo va hlanganisa handle ka swirho swa mindyangu ya vona ntsena. Na swona swirho swa mindyangu ya vona a swi nga nyanyuriwi hi nchumu. Swi lo va hlanganisa hi ku bohiwa hi xiyimo, handle ka swona na swona a swi ta va swi titshamerile emakaya. A swo endla wonge a va lo hlanganisa bokisi ra mufi hi siku ro n'wi heleketa endlwini ya yena yo hetelela.

SWIVUTISO

- 1.1 Xana vatlangi va Afrika-Dzonga lava a va yile eka mphikizano wa tiolimpiki eChina va vuyile na timendlele tingani? (1)
- 1.2 Boxa leswaku mphikizano wa tipharalimpiki a wu khomiwile edorobeni rihi naswona eka tiko rihi? (2)
- 1.3 Xana i mani a nga sula Afrika-Dzonga mihloti eka mphikizano wa tiolimpiki? (1)
- 1.4 Xana vatlangi lava nga na mitlhontlho emirini i vatlangi va njhani? (2)
- 1.5 Tshaha xivulwahava eka ndzimana ya vunkombo, lexi kombisaka leswaku vanhu vo tala eAfrika-Dzonga a va tshamela ku vulavula hi Natalie Du Toit? (2)
- 1.6 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka:
  - 1.6.1 Ku vuya ximandlamandla. (2)
  - 1.6.2 Ku banana hi rhanga ro hisa. (2)

- 1.7 Xana swi fanerile leswaku loko munhu a nga winangi a tsan'wiwa xana? Nyika vonelo ra wena. (2)
- 1.8 Hlamula u ku **hi swona** kumbe a **hi swona** kutani u seketela nhlamulo ya wena hi ku tshaha leswi humaka eka xitshuriwa.
- 1.8.1 Hi siku leri vatlangi vo kala mitlhontlho va nga vuya hi rona eChayina vanhu a va tele erivaleni ra swihahampfhuka ra OR Tambo. (3)
- 1.8.2 Vatlangi va mitlhontlho emirini va winile timendlele ta nsuku ntsena. (3)
- 1.9 Hlawula nkongomelo wun'we lowu faneleke wa xitshuriwa lexi eka leminharhu yi nga laha hansi:
- A Ku va na mitlhotlho ya le mirini i nkateko.
B Mitlhontlho ya le mirini a yi siveli munhu ku humelela evuton'wini.
C Mitlangu ya tipharalimpiki eChayina a yi nga nyawuli. (2)
- 1.10 Boxa vito ra xidlodlo lexi kumiweke hi Natalie du Toit endzhaku ka loko a tirhile hi ndlela yo hlamarisa. (2)
- 1.11 Hikwalaho ka yini ku vuriwa leswaku lavo kala mitlhontlho va vuyile na saka ra tingana? (2)
- 1.12 Loko a ku ri wena loyi a vuyaka eka mphikizano wa tiolimpiki, a wu ta titwa njhani loko tiko ri mi amukela hi ndlela leyi, erivaleni ra swihahampfhuka? (2)
- 1.13 Nyika xitshuriwa lexi nhlokomhaka leyi faneleke. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini ya kwalomu ka 80 – 90. U nga onhi mongo wa xona.

Eka vana va Matilaya na Swivoneni, loyi a nga landzelela ku navela ka vatswari va yena i Khombomuni. Hi vula leswi hikuva Khombomuni hi yena eka vana lava ntlhanu loyi a nga thwasela vun'anga byo tirha eswibedhlele. Lavan'wana a ko va vampheheleni ntsena. Lembe leri nga hundza, Khombomuni u tivisile vatswari va yena leswaku hi siku ra 21 Dzivamisoko ku ta va na vuyeni lebyi taka eku lovoleni. Mhaka leyi yi tsakisile vatswari va yena swinene. Kunene ku kurisa n'wana a tlhela a kota ku tiyimela na ku tiakela muti swa tsakisa.

Sikunkulu ri vile ri fika. Majaha manharhu, ntombi yin'we xikan'we na mukon'wana va vile va fika hi nkarhi lowu va boxeke wona. Mhaka yo hlamarisa hileswaku un'wana na un'wana a a famba hi xilahla xa yena. Nkarhi wa ndzovolo wu vuye wu sungula, kambe lava va vaendzi a va nga tivi maendlelo na mikhuva ya malovolelo ya Xitsonga. Lexi va nga boxa xona va komberile leswaku vandyangu va longoloxa hinkwaswo leswi va swi lavaka. Kunene vandyangu va endlile tano. Ntsengo lowu va nga lava wona handle ka mihivahivana a wu ri R15 000,00. Vakon'wana a va karhatangi, lexi va nga endla xona va vurile leswaku munhu u fanele ku lovorwa ku ya hi xiyimo xa yena. Va hetelele va humesa mali yo ringana R150 000,00 va tlhela va nyikela hi movha wun'we lowu a va tile na wona.

Matilaya na nsati va tshunxile n'wana wa vona hi moya lowu tshunxekeke. Mukon'wana wa vona Ayako Agogo wo huma eNigeria, u vhele a kombela leswaku va ya sayina eka majisitarata. Ku endla leswi, a a lava leswaku a ta hatla a kuma mpfumelelo wo va Muafrika-Dzonga wa xiviri. Leswi swi endlile ku ya hi xikombelo xa yena. Vambuyangwana a va swi tivangi leswaku Agogo a a ri xigevenga xa swigevenga emisaveni hinkwayo. Siku rin'wana va te loko va pfuka nampundzu vo kuma ku ri na bokisi ro lahla vafi enyangweni wa yindlu. Va vitanile maphorisa lama nga fika ma pfula, mihlolo ya kona va kumile ntsumbu wa Khombomuni endzeni ka bokisi. Maphorisa va ringetile ku lavisisa lomu Agogo a nga ya kona, kambe ko fana na kwala.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

- 3.1 Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka wona:

(I mixo wa Musumbunuku wa ku hela ka n'hwetini ya Sunguti. Rhulani na Tivani va tsemakanya xitarata xa Hlayisekani, va famba hi milenge va kongoma exikolweni va ri karhi va dya mabulu hi ta khapu ya misava ya bolo ya milenge ya 2010)

Rhulani: Avuxeni Tivani. Xana wa languta mitlangu hi Muggivela eka thelevhixini ke?

Tivani: (A n'wayitela) Ahe, Rhulani. Ina, ndza languta mitlangu, ngopfungopfu ntlangu wa bolo ya milenge.

Rhulani: Swi nga va swi vula leswaku mbilu ya wena yi le ka khapu ya misava ya bolo ya milenge ya 2010 ke?

Tivani: Ina, phela hi lembe ra 2010 n'wana u ta va a an'wa hi tsheve. Ku ta antswisiwa swilo swo fana na mapatu, swifambo na timbala ta mitlangu. Leswi swi ta endla leswaku vaakatiko va kuma ku pfuneka loku ku nga ta heta nkarhi wo leha hambiloko khapu ya misava yi herile.

Rhulani: Wa vurisa Tivani. Ndza tshemba leswaku hi ta vona swilo swo tsakisa swinene. Handle ka sweswo phela na hina vampheheleni hi ta fuma hikuva hi ta tisungulela mabindzu hi xavisa swikhekhana.

Tivani: Se u ta na miehleketo yin'wana yo ka yi nga vupfangi ya swa mabindzu ya swikhekhana swa wena. U ehleketa leswaku vatlangi va ndhuma vo fana na vaTeko Modise va nga xava swikhekhana swo ka swi nga nyawuli, va tshika ku dya mafehlefehle ya le hodela?

Rhulani: Phela a hi nge xaviseli vatlangi, hi ta xavisela vahlaleri. Phela a swi lavi leswaku hi hlalela van'wana loko va ri karhi va tidzudza vusiwana.

Tivani: A ndzi nga swi ehleketangi swoleswo. U ndzi pfule mahlo nandzuwe. Hi tala ku va na miehleketo yo biha loko van'wana va ri na swa vona.

Rhulani: U vurisile. Se nkarhi wo tidzudza vusiwana wu fikile. Hi ta fanela ku yima hi milenge hi endla swo karhi.

Tivani:	Ku tsandzeka ku tipfuxa hi nkarhi lowu swi ta va swi paluxa ku va hi nga helelangi. Kambe lexi ndzi xi vonaka i ku va hi nga languti mhaka ya swikhekhana ntsena. A hi langute leswaku i yini xin'wana xa nkoka hi nga xi endlaka leswaku hi ta tihlaya eka lava nga na swa vona.
Rhulani:	Hi nga xavisa yini handle ka swikhekhana?
Tivani:	A hi hlambe mahlo hi viriviri nandzuwe. Ku na vandla ra <i>Umsobovu</i> laha ku pfuniwaka vantshwa hi swa le mandleni leswaku va tisungulela mabindzu. Loko hi kumile mali, hi kona hi nga kunguhataka leswaku hi nga xavisa yini.
Rhulani:	Se wa vulavula. Kasi hikokwalaho ka yini mina na wena hi rhongomerile hi nga tipfuxangi khale? A hi fanele hi tiendlele khale mhaka leyi. Wena u tshame na vutivi lebyi nkarhi wo leha. U vona onge hi ta humelela hambileswi nkarhi se wu fambeke ke?
Tivani:	Hi ta humelela. A hi tshike ku lwa na timbilu hi vhela hi teka goza nandzuwe.
Rhulani:	Swa twala. (<i>Nsimbi yi ba</i>). Se xikolo xi ngenile. A hi tshike swa mabulu hi vona swa xikolo.
Tivani:	Mina swo nghena ka xikolo ndza swi vona, kambe se ndza kufumela hi bulu leri. Swi ta lava hi ri yisa emahlweni loko xikolo xi ta va xi humile.
	(<i>Va tsutsuma va ya nghena etlilasini</i>).

SWIVUTISO

3.1.1 Hi ku pfuniwa hi marito lama nga eka n'wangulano, tatisa xiphazamiso xa xihingakanyamarito lexi nga laha hansi hi ku hlamula swivutiso swa (a) – (f). Tsala tinomboro ta swivutiso kutani u nyika tinhlamulo ta swona.

Ku ya ehansi.

- (a) Siku ra vumbirhi ra vhiki leri sungulaka hi M. (1)
- (b) Ritofularha ra rito "mixo". (1)
- (c) Mavizweni wa rito "miehleketo". (1)

Ku hingakanya

- (d) Ntsongahato wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nge: "Ku ta antswisiwa swilo swo fana na **mapatu**." (1)

(e) Rito rin'we ro siva xivulwahava lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nge: "U ta na miehleketo **yo ka yi nga vupfangi**." (1)

(f) Vun'we bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nge: "Ku ta antswisiwa swilo swo fana na **timbala** ta mitlangu." (1)

		(a)									(c)
(b)											
		(d)									
(e)											
						(f)					

3.1.2 Vula leswaku **"tala"** leyi yi nga eka xivulwa lexi landzelaka yi vula yini:

Bolo ya milenge yi **tala** ku tlangiwa hi vafana, loko bolo ya mavoko yi tlangiwa ngopfu hi vanhwanyana na vafana. (2)

3.1.3 Vumba xivulwa xa wena n'wini hi rito **"fuma"** kambe ri nyika nhlamuselo yo hambana na leyi yi nga eka xivulwa lexi landzelaka:

"Handle ka sweswo phela na hina vampheheleni hi ta **fuma** hikuva hi ta tisungulela mabindzu hi xavisa swikhekhana. (2)

3.1.4 Nyika tinhlamuselo timbirhi to hambana leti xivulwa lexi landzelaka xi nga vaka na tona:

Se u ta na miehleketo yin'wana yo ka yi nga vupfangi. (4)

3.1.5 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi:

"Ndza tshemba leswaku hi ta vona swilo swo tsakisa swinene," ku vula Rhulani. **(Rhulani u ri ...)** (2)

3.1.6 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi rihlanganisi leri tikisiweke:

Vaakatiko va ta pfuneka ngopfu **hambiloko** khapu ya misava yi herile. (2)

3.1.7 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi nge: **"N'wana u ta va a an'wa hi tsheve."** (2)

3.2 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona:

[Xifaniso xi huma eka magazini ya *Drama* ya Ndzati ya 2008]

- 3.2.1 Vanhu lava va nga laha xifanisweni va nga va va titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 3.2.2 Hi ku vona ka wena hikwalaho ka yini xivulavuri xi ku: "Na hina vaxisati vukosi byo hi be!?" (2)
- 3.2.3 Xana dzovo leri ambexiweke manana loyi i ra xiharhi xihhi? (2)
- 3.2.4 Muteki wa xifaniso lexi a nga va a ri eka mpfhuka wihi wa matekelo ya swifaniso? Seketela. (3)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30

NTSENGO WA TIMARAKA: 70